

AZ EGYHÁZ TÖRTÉNETE

2. RÉSZ

Egyháztörténeti vizsgálódásunk második részében kénytelenek vagyunk jelentősen szűkíteni a kört, és kizárólag a magyarországi evangélikus egyháztörténettel foglalkozni. Előljáróban ismét meg kell jegyeznünk néhány fontos tudnivalót:

- A magyarországi kereszténység jellegét tekintve nem különbözött az európaiktól, hiszen hazánk a keresztény Európa része volt. Ebből adódik, hogy a középkor végére nálunk is megjelentek ugyanazok a tévtanítások, amelyekre a lutheri reformáció a Szentírás alapján állva választ keresett.
- Ugyanezen oknál fogva a lutheri reformáció híre és tanítása – a kor információk viszonyaihoz mérten – gyakorlatilag azonnal eljutott Magyarországra. Ismert, hogy 1518 elején már voltak magyar lutheránusok.
- Noha a Luthert és követőit kiközösítő pápai bulla értelemszerűen a Magyar Királyságra is érvényes volt, és ennek kapcsán még a mohácsi csata előtt két országgyűlési törvényben is halálos büntetéssel fenyegették a lutheránusokat, ezek végrehajtása cseppet sem volt következetes. A kezdeti évekből csupán néhány olyan esetről tudunk, amikor valakit megbüntettek a reformációhoz való csatlakozásáért. Ennek oka nyilván az volt, hogy maga Mária királyné is rokonszenvezett a lutheri tanítással.
- A reformáció Magyarországon is kimondottan lutheri reformáció volt. Nem beszélhetünk tehát valamiféle egységes „protestáns” táborról, amelynek kizárólagos identitása az, hogy ellenáll a katolikus egyháznak. Ez a szemlélet történelmietlen, és a XVIII. századi, református hatás alatt álló egyháztörténetírásunk szüleménye. Zwingli és Kálvin követőit – akik például megszüntették a mise ünneplését – az újrakeresztelőkkel és a Szentháromság-tagadókkal együtt éppen úgy tévtanítóknak bélyegezték a magyar reformátorok, mint a pápához hű, a reformációval szembehelyezkedő püspököket. A későbbi önálló evangélikus egyház Magyarországon sem úgy született meg, hogy Luther követői kiléptek az „eredeti”, „katolikus” egyházból, hanem úgy, hogy a különböző tévtanítók – mai szóval élve: reformátusok, katolikusok, baptisták, unitáriusok – voltak engedetlenek a lutheri reformáció tüzeiben ismét megtisztult bibliai tanítás, Isten ígéje iránt. Ezért volna szerencsésebb mind történelmi, mind teológiai megfontolásból a lutheri egyházat „eredetinek”, „katolikusnak” nevezni, míg a többi felekezetet „protestánsnak”, „ellenállónak”.
- A magyarországi reformátorok – hiszem, Isten akaratából – nem csupán az egyház megtisztításában vállaltak pótolhatatlan szerepet, hanem az egész nemzet megmaradásának érdekében is tevékenykedtek. Az 1550 körül véglegesen három részre szakított országban ugyanis a kultúra, illetve az anyanyelv maradt az egyetlen nemzetalkotó tényező. A megszámlálhatatlanul sok könyvet, prédikációt, éneket, bibliafordítást író és kiadó magyar reformátorok alighanem tudtukon kívül megőrizték a nemzet egységét, és nekik köszönhető, hogy a csaknem másfél évszázados szétagoltság ellenére is megmaradt a magyarság. (Valami hasonlót élhetünk át napjainkban is, amikor a szétszakítottság kilencven éve tart, ám a közös kultúra mindmáig megőrizte a nemzet egységét, a határoktól függetlenül.)

A magyarországi reformáció

Hazánkban a lutheri tanításoknak a kezdetektől sok követője akadt. Egyrészt a német nemzetiségű polgárok lakta városokban lettek ismertek szinte azonnal Luther könyvei, hiszen itt nem kellett bajlódni a fordítással. A pápával és a hivatalos egyházvezetéssel gyakorta hadilábon álló, időnként eretnekségre is hajlamos ferences rend ugyancsak jó táptalaja lett a reformációnak. Luther híveivé lettek azok a többségében kismes vagy mezővárosi rétegek is, amelyek titokban huszita hagyományokat ápolgattak. Végül meg kell említenünk a magyar diákokat, akik a wittenbergi egyetemen tanultak, és akiknek jelentős része az 1530-as években már tudatosan ment ide Luthert és reformátor társait hallgatni. A

reformáció pártfogói a főnemesek voltak: ezek 1550 körül csaknem mind lutheránusok voltak (Török-, Thurzó-, Nádasdy-, Perényi-, Zrínyi-, Balassa-, Batthyány-családok).

Lehetetlen lenne felsorolni a magyar reformátorokat, néhány nevet azonban feltétlenül meg kell említenünk:

- Cordatus Konrád, Mária királyné udvari papja
- Kristóf soproni ferences szerzetes
- Gryneus Simon, a felvidéki német polgárok egyik első reformátora
- Kresling János körmöcbányai lelkész
- Dévai Bíró Mátyás, a „magyar Luther”, az első ismert magyar lutheránus hitvallás egyik kidolgozója
- Sylvester János, nyelvész és bibliafordító, az első hazánkban nyomtatott magyar nyelvű könyv, az 1541-ben kinyomtatott Újszövetség fordítója, később a bécsi egyetem professzora
- Sztárai Mihály, lelkész és püspök
- Huszár Gál, lelkész, püspök és nyomdász, egyik első énekeskönyvünk összeállítója
- Bornemisza Péter, lelkész, püspök és énekszerző, a fiatal Balassa Bálint nevelője

Magától értetődik, hogy a magyarországi reformáció sem egy új, független egyházszervezet megalkotását tartotta céljának. Minthogy azonban a püspökök részint a pápához húztak, részint a terjedő török hódoltság miatt képtelenek voltak ellátni feladataikat, a lutheri reformáció lelkészei – természetesen nem a gyülekezetek! – kénytelenek voltak új vezetőket választani maguknak, és ezzel létrejött az önálló lutheránus egyházszervezet csírája. A kisebb területi egységeket esperesek (senior), a nagyobbakat püspökök (superintendens) vezették. A területi egységek határai igen képlékenyek voltak, jobbra egy-egy nagyobb hatalmú lutheránus főnemes birtokait foglalták magukba.

A lutheránusoknak védekezniük kellett az uralkodókkal szemben is. A királyi Magyarországon a Habsburg-kormányzat egyértelműen a római katolikus felekezetet támogatta, Erdély fejedelmei pedig javarészt református és unitárius nemesek voltak. Ebben a helyzetben a reformátorok az Ágostai hitvallás mintájára különböző hitvallási iratokban tisztázták a tanításukat, bizonyítva azoknak bibliai megalapozottságát. 1545-ben a Szatmár megyei Erdődön tartott zsinat – a lelkészek gyűlése – fogadta el az első ismert ilyen hitvallási iratot. 1549-ben öt kelet-felvidéki város írta alá az Ötvárosi hitvallást. Ugyancsak felvidéki bányavárosok hitvallása volt az 1559-ben keletkezett Hétvárosi hitvallás. Az 1569-es Szepességi hitvallást huszonnégy szepességi város tanácsa fogadta el. E városok lutheránussága a hitvallási iratok alapján vallásszabadságot kapott az uralkodótól.

1568-ban az erdélyi rendek tordai országgyűlése Európában példátlan törvényt hozott: a fejedelemség valamennyi lakójának – a jobbágyoknak is – megengedte, hogy tetszés szerint csatlakozzanak az evangélikus, római katolikus vagy református egyházhoz, illetve az unitárius felekezethez.

Ellenreformáció és fegyveres önvédelmi harc

A tridenti zsinaton önálló arculatot kapott római katolikus felekezet főként a jezsuita rend segítségével igyekezett minél jobb pozíciót kiharcolni magának. Ez a folyamat hazánkban is lezajlott, természetesen a katolikus kormányzat támogatásával. Ez a támogatás gyakorta fegyveres fellépést is jelentett. A XVI. század végétől kezdve sok templomot elvettek a lutheránusoktól, és átadták azokat a jezsuitáknak. A katolikus ellenreformáció egyik kedvelt módszere volt a főnemesek katolikus hitre térítése, amely maga után vonta a jobbágyaik áttérését is.

Ebben a helyzetben az erdélyi fejedelmekre támaszkodva a magyar nemesség többször is fegyveresen lépett fel a saját uralkodójával szemben. Ezek voltak az úgynevezett rendi felkelések, amelyek az egész XVII. századot jellemezték. A rendi felkelések megítélése meglehetősen nehéz. Egyfelől ugyanis tény, hogy az ilyen módon fegyvert ragadó nemesség biztosította az ország függetlenségét, és elérte, hogy a Habsburgok uralma alatt álló magyar vármegyék ne olvadjanak be egy egységes, abszolutista módon kormányzott birodalomba. Másfelől azonban harcaik jogosságát a nemesi alkotmány, az Aranybulla ellenállási záradékára alapozták, így anakronisztikus módon tovább éltettek egy olyan jogrendszert, amely nemesekre és jobbágyokra osztotta a társadalmat – a nemzet fogalmába csak az előbbieket beleértve –, és amelynek Európában ekkorra már leáldozott a csillaga. Ráadásul a rendi felkelések is gátjai voltak annak, hogy a nemzet más európai hatalmakkal összefogva nem volt képes felszabadítani a török hódoltság alól az ország jelentős részét. Sőt: a rendi felkelések természetes támogatói éppen a törökök voltak.

A rendi felkelések vezetői között elsőként Bocskai Istvánt kell megemlítenünk. Bocskai erdélyi fejedelemként elsősorban egy jellegzetes társadalmi rétegre, a hajdúkra támaszkodott. A hajdúk azok a jobbágyok és kismemesek voltak, akik a török hódítás következtében elveszítették mindenüket, és fegyveres csoportokban főleg marhahajtásból éltek. Bocskai 1606-ban a bécsi békében egyezett meg az uralkodóval, aki azzal a feltétellel garantálta a vallásszabadságot a nemességnek, hogy azzal nem szabad sérteni a katolikus egyház érdekeit.

Az udvar azonban nem tartotta magát ehhez a törvényhez, így amikor 1618-ban kitört a harmincéves háború, a magyar rendek és az erdélyi fejedelmek ismét elérkezettnek látták az időt a cselekvésre. Bethlen Gábor fejedelem három éves háborúskodás után a vallásszabadságot is kiharcolta az 1622-es nikolsburgi békében. I. Rákóczi György egy újabb rendi felkelés során a linzi békében 1645-ben azt is elérte, hogy az elvesztett templomokat szolgáltatassák vissza eredeti tulajdonosaiknak, illetve hogy a jobbágyokat is megillessék a vallásszabadság.

Külön fejezetet érdemelnek a kurucok harcai. 1657-ben I. Lipót király ült a trónra Bécsben, aki abszolutista módon igyekezett kormányozni országait. Lipót fanatikus katolikus volt: megítélése szerint a más felekezethez való tartozás egyben felségsértést, hazaárulást is jelentett. Jogtipró kormányzása ellen magyar főnemesek egy része összeesküvést szőtt, Wesselényi Ferenc nádor vezetésével. Az összeesküvés leleplezése előtt elhunyt Wesselényi titkára Vitnyédi István evangélikus köznemes, jogász volt, így a kormányzat bizonyítottan látta azt, hogy a nem katolikus felekezetűek eleve lázadók. 1673-tól példátlan módon több száz evangélikus és református lelkészt és tanítót idéztek a pozsonyi bíróság elé, ahol hivatásuk feladására, az ország elhagyására vagy a katolikus felekezetbe való áttérésre kényszerítették őket. Aki egyiket sem vállalta, azt letartóztatták, és gályarabságra ítélték. (A gályarab lelkészeket végül Nápolyban szabadította ki Michael de Ruyter holland református tengernagy.) A sok szenvedés miatt nevezzük hagyományosan az 1671-1681 közötti éveket gyászévtizednek.

Ebben a helyzetben 1678-ban a fiatal evangélikus főnemes, Thököly Imre gróf állt az elégedetlenkedők élére. Ezzel kezdődtek el a kuruc háborúk, amelyek a nemesi rendeken túl a jobbágyságot is megmozgatták. Thököly jobbkeze egy másik evangélikus nemes, Petrőczy István volt. A kurucok sok engedményt csikartak ki Lipóttól, többek között a vallásszabadság ügyében is: az 1681-es soproni országgyűlés kénytelen volt elismerni az evangélikus és a református egyház önállóságát. Olyan megkötés is szerepelt azonban a törvényben, hogy a nyugati vármegyékben csak két-két templomot tarthatott meg az evangélikus egyház: csak itt volt szabad lelkészt tartani, és egyházi szolgáltatásokat végezni. Ezek voltak az úgynevezett artikuláris gyülekezetek.

Thököly mozgalmának az a széles nemzetközi összefogás vetett véget, amely a törökök Magyarországról való kiűzését tűzte ki céljául. Ebben a helyzetben a kurucok jelentős része átpártolt a királyhoz, és így a XVII. század végére felszámolták a török hódoltságot. Az udvar azonban ismét jogtalanságokat követett el, így 1703-ban Thököly nevelt fia, II. Rákóczi Ferenc ismét harcba hívta a kurucokat. Felkelése 1711-ben bukott el. Rákóczi mellett ott találjuk az ifjabb Petrőczy Istvánt, illetve Krman Dániel evangélikus püspököt.

Az ellenreformációnak különös módon nem az volt a legkártékonyabb következménye, hogy a kormányzat törvényekkel és erőszakkal gátolta a lutheri egyház szabadságát. Sokkal veszedelmesebb volt az, hogy a jogtalanságok révén egy táborba kényszerítette egyházunkat a létszámban jóval erősebb református egyházzal, amely így egyre nagyobb hatást gyakorolt az evangélikusságra. A XVIII. századra gyakorlatilag megszűnt a mise ünneplése az evangélikus templomokban, és helyébe egy hosszú ígéhirdetésből, illetve a lelkész magányos imádságából álló istentisztelet lépett, amelyben a gyülekezet mindössze néhány énekkel vett részt. A miseruhák helyett azt a fekete professzori talárt kezdték el hordani a lelkészek liturgikus ruhaként, amely akkoriban a hétköznapi viseletük is volt. Az úrvacsorát ugyancsak református mintára csak néhány nagyobb ünnepen ünnepelték, ám már a lutheránus mise hagyományos elemei nélkül. A templomokban jobbra csak a szószéket használták: eltűntek a színes oltárterítők, a szobrok és a képek. Ez a fajta református befolyás később még félelmetesebb árnyékot vetett egyházunk életére, és még napjainkban is sok területen érezteti a hatását.

A Türelmi rendelet és a reformkor

A kuruc háborúk után az abszolutizmus egyre határozottabb formát öltött. A birodalmukat egységesíteni óhajtó uralkodók a vallás terén is egységet szerettek volna látni. A nem katolikus felekezetek életét sokféle módon igyekeztek nehezíteni, a katolikus felekezetet pedig államvallássá tették. A nyilvános istentiszteleteket megtiltották, a templomokat bezáratták, a lelkészeket elűzték

hivatalukból. Az evangélikus püspököknek nem volt valódi jogkörük: legfeljebb a lelkészek erkölcsi életére ügyelhetek, joghatóság szerint azonban a katolikus püspök volt a nem katolikus papok előjárója is. (Az evangélikus püspököknek csak a superintendentus, 'főfelügyelő' megszólítás járt.) Ha a saját lelkészük szolgálatát vették igénybe a hívek, a katolikus lelkésznek is meg kellett fizetniük a szolgálat díját. Ebben a helyzetben ismét csak a főnemesek álltak az egyház élére, akik védték a kormányzattal szemben a saját felekezetük érdekeit. Ebben – és természetesen az egyre erősebb református befolyásban – keresendő az úgynevezett paritás elve megjelenésének az oka: a XVIII. század közepén megjelent a püspökökkel gyakorlatilag egyenrangú világi csúcsvezető, az országos felügyelő tisztsége. Az első országos felügyelő Zay Péter volt.

Az evangélikusság ezekben a nehéz évtizedekben is gyarapodott: a török időkben elnéptelenedett Alföldre északról érkeztek szlovák nemzetiségű telepések, akik javarészt evangélikusok voltak. Németországból éppen a vallásszabadság ígéretével költöztek a Dunántúlra német telepések, akik között szintén sok volt az evangélikus.

A háborúk elültével kialakultak az állandó egyházkerületi határok is. Négy evangélikus egyházkerület állt fel: a Dunántúli, a Dunáninnyi, a Bányai és a Tiszai Egyházkerület, amelyek kétszáz éven keresztül maradtak meg.

A vallásszabadsághoz vezető újabb nagy lépés II. József király 1781-es Türelmi rendeletéhez fűződik. József elrendelte, hogy minden településen, ahol legalább száz evangélikus család él, épülhessen önálló templom – igaz, csak udvarban és torony nélkül –, és hogy ezeken a helyeken szabad legyen lelkészt is tartani. A püspökök is megkapták önálló joghatóságukat. József még sok más módon is igyekezett a nem katolikus felekezetek életét megkönnyíteni, noha teljes vallásszabadságról ekkor még szó sem volt.

A XVIII. század más szempontból is átalakította az egyház életét. Egy új – megint csak református eredetű – kegyességi irányzat ütötte fel a fejét, a pietizmus. A pietizmus célja az volt, hogy a mindennapokban, a gyülekezeten és a templomon kívül is buzgó hitéletre buzdítsa a híveket. Sorra jelentek meg a magán- vagy kisebb közösségi használatra szánt imádságos könyvek. A pietisták honosították meg a XVIII. század közepén a konfirmáció szokását is. Negatív hatása volt a pietizmusnak az, hogy a hangsúlyt egyre inkább a magánkegyességre helyezte – a korban persze sok helyen eleve csak ezt engedélyezték az evangélikusoknak –, ezzel együtt azonban kibővítette a közösségi hitgyakorlás jelentőségét. A legnevesebb magyar pietisták Torkos András győri, Bárany György sárszentlőrinci, Sartorius János nemescsói és Bél Mátyás pozsonyi lelkész voltak.

A század végén egy újabb kihívással szembesült az egyház: elindult hódító útjára a racionalizmus. A racionalizmus egyenes következménye volt az úgynevezett felvilágosodásnak, amelyet teológiai szempontból sokkal inkább „elsötétetésnek” kellene nevezni. A racionalisták elvetették a „régit” vallásosságot, amely szerintük a szellemi sötétséget jelentette, és a vallásból csak azt tekintették pozitívnak, amit emberi ésszel meg lehetett érteni. A Krisztus-hit helyett az erkölcsös életről szóltak az ígéhirdetések. A vallás fogalmát szinte megszemélyesítették, és sok ének és imádság is „őt” magasztalta Isten helyett. A puritán, református hatás alá került istentiszteleti élet jól alátámasztotta ezt a fajta gondolkodást, és ezzel máig ható károkat okozott az egyháznak.

A református befolyás végül annyira eluralkodott egyházunkban a XIX. század első felében, hogy többekben felmerült az úgynevezett protestáns unió gondolata, azaz az evangélikus egyháznak a református felekezettel való szervezeti egyesítése. Erre az 1817-es poroszországi események adtak példát, amikor a református uralkodó gyakorlatilag beolvasztotta az evangélikus egyházat a maga felekezetébe, állásuktól megfosztva, állami üldözéssel büntetve az ennek ellenálló lutheránus lelkészeket. Az amúgy gyakorlatilag csaknem református módra élő magyar evangélikusság azonban végül elutasította ezt a koncepciót, noha annak igen komoly támogatói is voltak egyházunkban – például Kossuth Lajos.

A felvilágosodás, majd később a reformkor időszakának híres evangélikusai között találjuk többek között az irodalmi életünkben jelentőset alkotó Kis János püspököt és Berzsenyi Dánielt, az 1780-ban az első magyar hírlapot, a Magyar Hírmondót megalapító Rát Mátyás győri lelkészt, illetve a mezőgazdaság korszerűsítésében élenjáró szarvasi lelkészt, Tessedik Sámuel. Egyházunk tagja volt Hajnóczy József ügyvéd, akit a Martinovics-féle szervezkedésben való részvételéért 1795-ben halálra ítélték.

A reformkorban nagy szerepe volt Mária Dorottya evangélikus főhercegnének, József nádor feleségének. Az ő tevékenységének is köszönhető, hogy Sopron, Pozsony és Eperjes mellett a lassan

fővárossá váló Pest és Buda is a hazai evangélikusság központjává kezdett válni. A reformkor egyik vezető politikusa, Kossuth Lajos az országgyűlésben többek között a teljes vallásszabadságért is küzdött.

Egyházunk a modern korban

1848 egyházunk életében is fordulópontot hozott, hiszen az április 11-én szentesített, a polgári államot megalapozó törvények között a XX. törvénycikk a vallásszabadságról is rendelkezett. Ennek értelmében az evangélikus egyház bevett vallásfelekezetté lett, egyenrangúvá a katolikus, református, ortodox egyházakkal és az unitárius felekezettel, és állami támogatásokra is jogosulttá vált. A Batthyány-kormányban Kossuth Lajos a pénzügyminiszteri tárcát látta el.

A polgári Magyarországot a saját uralkodójától fegyveresen kellett megvédenie a nemzetnek. 1848-1849-ben is sok evangélikust látunk az első sorokban küzdeni a hazáért. Kossuth mellett elsőként Görgey Artúr tábornokot kell megemlítenünk, de evangélikus volt Petőfi Sándor is. Vértanúhalálával pecsételte meg a nemzethez való hűségét Rázga Pál pozsonyi lelkész, Jeszenák János kormánybiztos, Dessewffy Arisztid és Leiningen-Westerburg Károly tábornokok.

Az 1849-es megtorlások egyházunkat sem kímélték. Püspökeinket a magyar kormányzat támogatásáért elmozdították a hivatalukból, hármukat – Haubner Mátét, Szeberényi Jánost és Pákh Mihályt – pedig le is tartóztatták. Különös, hogy a megtorlások vezetője, Haynau tábornok nagyugyan csak evangélikus volt... A Bach-féle adminisztráció a nem katolikus felekezeteket az abszolutizmus legsötétebb módszereire emlékeztetve eleve felségsértőkként kezelte. 1859-ben az uralkodó egy rendelettel erős központi ellenőrzés alá akarta vetni a magyarországi nem katolikus egyházakat, ám ez ellen egyházunk élénken tiltakozott, Székács József pesti lelkész vezetésével. Az uralkodó végül visszavonta a rendeletet, nem kis részben Benedek Lajos evangélikus tábornok, magyarországi főkormányzó közbenjárására.

Az 1867-es kiegyezés nemcsak az ország, de az egyház életét is nagymértékben megváltoztatta. A szédületes fejlődésnek indult Monarchiában az egyház is megtalálta az új missziói lehetőségeket. Megindult a szervezett diakóniai és belmissziói munka. Számptalan oktatási intézményünk alakult. 1860-ban Székács József megalapította a kis gyülekezeteket anyagilag támogató Gyámintézetet. 1884-ben alakult meg a Luther Társaság. (Alapítói között találjuk Hunfalvy Pál akademikust, a finnugristák egyik hírhedt eszmei vezetőjét...) Egyházunk jó hírnevét öregbítette a kor egyik ünnepezt írója, az evangélikus Mikszáth Kálmán munkássága is.

Az Osztrák-Magyar Monarchiában az evangélikus egyháznak négy nagyobb problémával kellett megküzdenie. Az iparosodás következtében megnövekedett a népmozgás: emiatt korábbi nagy gyülekezetek erőtlenedtek el, másutt pedig új, szórványokból kifejlődött gyülekezetek alakultak. Főként az Alföldön szaporodtak el a Bibliát önkényesen magyarázó tévtanítók, és az új szekták sokak szívét elfordították az egyháztól. A látványos fejlődés mellett is időnként megjelenő gazdasági válságok következtében százezrével vándoroltak ki magyarok Amerikába, és ennek következtében is megcsappant egy-egy gyülekezet létszáma. A kivándorlók iránt is felelősséget érzett egyházunk, így az Egyesült Államokban jó néhány magyar nyelvű evangélikus gyülekezet működik még napjainkban is. Végül belülről feszítette egyházunkat a nemzetiségi kérdés, ami főként a szlovák nemzetiségű területeken jelentett egyre nagyobb problémát.

Trianon a magyar evangélikusságot is megrázta. Az igazságtalan béke főként Erdélyben és a Felvidéken számtalan intézményt és gyülekezetet amputált le az egyház testéről. Kevesen tartják számon, hogy a Sopron környéki, a győztesektől népszavazást kikényszerítő harcok egyik vezetője az evangélikus Prónay Pál volt.

Az egyház azonban az országhoz hasonlóan kénytelen volt csakhamar magához térni a kábultságból. Újult lendülettel indult meg a belmisszió, majd az 1930-as években az evangelizáció, felrázva a racionalista hatás alatt vergődő ige hirdetését. Népfőiskolák alakultak, 1924-ben megjelent az első diakonissza egyesület. 1936-ban indult meg a református módra kiüresített istentisztelet megújítása. A Raffay Sándor püspök nevéhez fűződő liturgikus reform – a sok templomunkban ma is használt énekverses rend elődje révén – visszacsempészte az evangélikus istentiszteletbe a lutheri mise néhány elemét, a keresztségét, az oltár használatát, a hitvallást, noha ezeket az akkori evangélikus közvélemény katolikusnak bélyegezte, és eleinte idegenkedéssel fogadta.

A korszak meghatározó politikusaik között is találunk evangélikusokat: a hatalmas gazdasági fellendülést produkáló Gömbös Gyula miniszterelnököt és Bajcsy-Zsilinszky Endre országgyűlési képviselőt.

Egyházunk élete a diktatúrák idején

Hazánk a második világháború idején és azt követően kemény megpróbáltatásokon ment át. A korszakra a nyilas, majd a kommunista diktatúra nyomta rá a bélyegét. A nyilas uralom áldozata lett Bajcsy-Zsilinszky Endre. Az üldözött zsidók megmentésében jeleskedett báró Radvánszky Albert országos felügyelő, Sztehlo Gábor és Keken András lelkészek. (Később a kommunisták mindhármukat megbüntették, koholt vádak alapján.)

A szovjet megszállás kezdetén háborús bűnösként ítélték el Túróczy Zoltán püspököt. Helyi kommunisták brutálisan és büntetlenül meggyilkolták 1945 tavaszán Csaba Gyula péteri lelkészt. 1946-ban kitelepítették a magyarországi németeket – közöttük sok evangélikust is –, náci háborús bűnökkel megvádolva az egész közösséget. 1947-ben a csehszlovák-magyar lakosságcsere keretében is sok evangélikus szlovák hagyta el az országot.

A már kommunista irányítás alatt álló kormányzat 1948-ban kárpótlás nélkül államosította az egyházi iskolákat. Minthogy ebbe egyházunk nem minden vezetője egyezett bele, újabb megtorlási hullám indult el, amely csupán kis része volt a kommunistáknak az egész nemzetet terrorban tartó akcióinak. Letartóztatták Ordass Lajos püspököt és Radvánszky Albert országos felügyelőt, szovjet koncentrációs táborba hurcolták Böröcz Sándor lelkészt. Később kitelepítették Budapestről Keken András és Kendeh György lelkészeket. 1948 decemberében olyan „kétoldalú” egyezményt kényszerítettek az evangélikus egyházra, amely gyakorlatilag az állam kezétől tette függővé az egyház működését. Akadályozták a szabad hitoktatást, illetve magát a vallásgyakorlatot. A kommunista egyházpolitikát két püspök, Dezséry László és Vető Lajos is készségesen támogatta.

Az 1956-os forradalom után egyházunk kissé fellélegezhetett, és rövid időre visszatérhetett hivatalába Ordass Lajos és Túróczy Zoltán. Az állam azonban nem sokáig tűrte a viszonylagos szabadságot, és 1958-ban ismét a nekik tetsző vezetők álltak az evangélikus egyház élére. Az új korszakot Káldy Zoltán püspök neve fémjelezte. Az állam továbbra is minden lehetséges módon beavatkozott az egyház életébe, és ebben mindig talált félelemben tartott vagy éppen karrierre vágyó partnereket egyházi részről is. A kiterjedt besúgóhálózatnak is számtalan egyházi tagja volt, akár kényszerűségből, akár érdekből. A legnagyobb nyomorúságot az úgynevezett diakóniai teológia kötelezővé tétele jelentette. Az 1960-as évektől Káldy Zoltán egyedül abban látta és láttatta az egyház feladatát, hogy békével és szeretettel szolgáljon a világban, támogatva a politikai értelemben „haladó” erőket – amelyek az ő olvasatában a kommunistákat jelentették. Az ígéhirdetésekre rányomta a bélyegét ez a hamis teológia: Isten megváltó, kegyelmes cselekvése helyébe leginkább az ember feladata került, nem mellékesen megemlítve, hogy a keresztény ember kötelessége részt venni a szocialista haza építésében...

Isten azonban ezekben a nehéz évtizedekben sem hagyta magára az egyházat. Ha nem is könnyen, mégis épülhettek újabb templomok, megjelenhettek egyházi folyóiratok és egyéb nyomtatványok, sőt az egyház a televízióban és a rádióban is szerepet kapott – noha minden megnyilatkozás felett kemény ellenőrzést gyakorolt nemcsak az állam, de az egyházvezetőség is. Az 1960-as években újabb liturgikus reform indulhatott el Pröhle Károly vezetésével, amelynek során a lutheri mise elemei helyel-közzel visszanyerték az őket megillető helyüket az istentiszteleten. Lehetővé vált a gyülekezet bevonása a liturgiába a lelkész szavaira mondott vagy énekelt feleletekkel, illetve az úrvacsora is az istentisztelet szerves részévé válhatott. (Ez az a liturgia, amelyet napjainkban sokan „ősi” evangélikusnak hisznek, holott csupán fél évszázad áll mögötte...) 1983-ban megjelent az első országosan használt, egységes – ma is a kezünkben – lévő énekeskönyv. 1984-ben a hazai egyházi – és tegyük hozzá: a mögötte álló kádári – diplomácia fényes sikere volt, hogy a Lutheránus Világszövetség Budapesten tartotta világgyűlését, amelyen ráadásul Káldy Zoltánt választották a szervezet elnökévé.

A világgyűlés történetéhez tartozik az egyházi ellenzék markáns megjelenése is. Ennek nyitánya Dóka Zoltán hévízgyörki lelkész Nyílt levele volt, amely világosan kimondta, hogy a magyar egyházban diktatúra van, mert Káldy püspök egyedül a lutheri gondolkodással összeegyeztethetetlen diakóniai teológiát tekinti az egyház igazi tanításának. Dóka Zoltán fellépésének következtében egyre többen vállalták a szembehelyezkedést a diakóniai teológiával és az egyházvezetéssel.

Ez azonban már a rendszerváltás időszakának, jelenkorunknak az előfutára – és ilyen módon nem képezi mostani történelmi vizsgálódásunk tárgyát.